

ΣΟΛΩΜΟΣ

Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*

Όταν το 1811 εκδίδονται τα *Λυρικά* του Χριστόπουλου και το 1814 η *Ρωμαίικη Γλώσσα* του Βηλαρά, ο Διονύσιος Σολωμός σπουδάζει, παιδί ακόμα, στο Λύκειο της Κρεμόνας. Το 1815 θα περάσει στο Πανεπιστήμιο της Παβίας, και θα επιστρέψει στη Ζάκυνθο μετά τρία χρόνια, είκοσι χρονών. Είχε γεννηθεί εκεί τον Απρίλιο του 1798 μέσα στη σύντομη περίοδο της κυριαρχίας των Γάλλων δημοκρατικών. Ο πατέρας του είναι πλούσιος άρχοντας, η Βενετία του έχει παραχωρήσει το μονοπώλιο του ταμπάκου· η μητέρα του, η Αγγελική Νίκη, είναι γυναίκα του λαού, δουλεύτρα στο πατρικό σπίτι. Ο γερο-ταμπακιέρης έχει αποκτήσει μαζί της δύο παιδιά· όταν γεννιέται ο Διονύσιος, έχει περάσει τα εξήντα, ενώ η Αγγελική είναι δεν είναι δεκαέξι. Το ζακυθινό αρχοντολόι είχε καλά μαθητέψει στα ελευθέρια ήθη της Βενετίας· τα παιδιά, παρόλο που είναι «φυσικά», ανατρέφονται στο πατρικό σπίτι σαν αρχοντόπουλα — παίρνουν δηλ. μόρφωση ιταλική — και ο πατέρας θα δηλώσει στη διαθήκη του πως «τ' αγαπά ως λεγκίτιμα» και θα φροντίσει να τους εξασφαλίσει το μερτικό της περιουσίας του που τους αναλογεί. Στο κρεβάτι του θανάτου θα νομιμοποιήσει ακόμα το δεσμό του με την Αγγελική. Στην παιδική του ηλικία δεν έχει λοιπόν ο Σολωμός τα συναισθήματα μειονεξίας του νόθου παιδιού, ενώ η λαϊκή καταγωγή της μητέρας τον δένει συναισθηματικά με ολόκληρο τον κόσμο της λαϊκής παράδοσης και της μυθολογίας — κάτι που θ' αφήσει μια ιδιαίτερη σφραγίδα στην προσωπικότητά του. Αποφασιστική θα είναι από την άλλη μεριά στον νεαρό Διονύσιο και η επίδραση του ιταλού δασκάλου του ιερωμένου Don Santo Rossi, εξόριστου από την πατρίδα του για τις φιλελεύθερες ιδέες του.

Δέκα χρονών, το 1808, κι αφού ένα χρόνο πριν είχε πεθάνει ο πατέρας του, ο Σολωμός συνοδευόμενος από τον Rossi, έρχεται στην Ιταλία να σπουδάσει, στο Λύκειο της Κρεμόνας πρώτα, κοντά στο δάσκαλό του, στο Πανεπιστήμιο της Παβίας ύστερα (από το 1815 ως το 1818). Η μόρφωση που παίρνει είναι γερή, καθώς και η ενημέρωσή του στην κλασική και τη σύγχρονη φιλολογία. Και είναι τα χρόνια αυτά κρίσιμα για την πολιτική κυρίως, αλλά και για τη λογοτεχνική ιστορία της Ιταλίας — τα χρόνια όπου εισάγεται θριαμβευτικά το κίνημα του ρομαντισμού. Ο Σολωμός γνωρίζεται με νέους ποιητές και γίνεται οικείος με τον πρύτανη τότε των ιταλών κλασικιστών, τον Vincenzo Monti. Μας έχει παραδοθεί και μια διχογνωμία του με

αυτόν σχετικά με την ερμηνεία ενός στίχου του Δάντη. Στο οργισμένο «Δεν πρέπει να συλλογίζεται κανείς τόσο, πρέπει να αισθάνεται, να αισθάνεται» του Μόντι, ο εικοσάχρονος Ζακυθινός απάντησε νηφάλια: «Πρέπει πρώτα με δύναμη να συλλάβει ο νους κι έπειτα η καρδιά θερμά να αισθανθεί ό,τι ο νους εσυνέλαβε».¹

Από την εποχή της Ιταλίας έχουμε και τα πρώτα του ποιητικά γραψίματα — φυσικά στα ιταλικά. Ένα πρώτο άσμα ενός μακρού ποιήματος σε τερτσίνες: «Η καταστροφή της Ιερουσαλήμ» — ίσως ακόμη γύμνασμα μαθητικό —, μια αρκετά αξιόλογη «Ωδή για πρώτη λειτουργία» (που την εκτιμούσε και υστερότερα), και λίγα σονέτα σε θέματα θρησκευτικά. Τεχνική τελειότητα, τίποτα όμως που να προμηνά κάτι σημαντικό: η ιταλική ποίηση όπως γραφόταν τότε στους λογοτεχνικούς κύκλους της Κρεμόνας και του Μιλάνου· ίσως και κάποια σημάδια ενός πρώιμου ρομαντισμού.

Όταν ύστερ' από δέκα χρόνια σπουδές στην Ιταλία, το 1818 ξαναγυρίζει ο Σολωμός, είκοσι χρονών, στο πατρικό νησί του, βρίσκει εκεί το πολιτικό σύστημα αλλαγμένο και τις αναταραχές να έχουν πια κατασταλάξει. Το κοινωνικό περιβάλλον της Ζακύνθου δε θα ήταν τότε πολύ διαφορετικό από το ανάλογο μιας μικρής πόλης της Β. Ιταλίας· ο Σολωμός βρήκε εδώ και μερικούς ανθρώπους, σπουδασμένους κι αυτούς στο εξωτερικό, άλλους μεγαλύτερους και άλλους σύγχρονους με αυτόν, που φυσικά τον δέχτηκαν με ενθουσιασμό στη συντροφιά τους· ας μνημονεύσουμε το γιατρό Διονύσιο Ταγιαπιέρα, που είχε σπουδάσει στη Γαλλία και είχε κάνει το γιατρό στα Γιάννινα, όπου είχε γνωρίσει το Βηλαρά, τον Ιταλό Gaetano Grassetti, τον Αντώνιο Μάτση, τον Γεώργιο Τερτσέτη. Μια εύθυμη και πολύ ζωηρή συντροφιά, που είτε αυτοσχεδίαζαν ιταλικά σονέτα σε δοσμένες από πριν ομοιοκαταληξίες, είτε έκαναν στόχο της τσουχτερής τους σάτιρας το γιατρό Διονύσιο Ροϊδη, που έγραφε στίχους (ιταλικούς πάντα) της παλιάς σχολής, γεμάτους στόμφο κωμικό. Μερικά από τα αυτοσχέδια αυτά σονέτα του Σολωμού τυπώθηκαν στην Κέρκυρα το 1822 με τον τίτλο *Rime Improvvisate*· της ίδιας εποχής ξέρουμε και άλλα, περίπου ογδόντα. Αρκετά είναι τα θρησκευτικά, όπως συνήθιζαν να γράφουν τότε στην Ιταλία, κάπως ξεχωρίζουν μερικά με περισσότερο ειδυλλιακό περιεχόμενο, ζωγραφικές της φύσης της Ζακύνθου. Είναι όλα γραμμένα ως το 1822· όσα έγραψε υστερότερα, ως το 1827, για κάποιες ειδικές περιστάσεις, δεν είναι πια αυτοσχέδια και ξεχωρίζουν για τη θεματική σοβαρότητα και την τεχνική επιμέλεια: Στον λόρδο Γκίλφορντ, για το θάνατο του πάπα Πίου Ζ', για το θάνατο του Ugo Foscolo. Για το θάνατο του μεγάλου ιταλού ποιητή, που ήταν γεννημένος κι αυτός στη Ζάκυνθο, απάγγειλε στο τέλος του 1827 τον επιμνημόσυνο λόγο στην καθολική μητρόπολη του νησιού· είναι ένα κείμενο πυκνότατο, σημαντικό για την υψηλή του ρητορική και τις βαθιές ιδέες του. Αυτά είναι και τα τελευταία του ιταλικά γραψίματα· δε θα ξαναγράψει ιταλικά παρά στην τελευταία δεκαετία της ζωής του.

Ό,τι ενδιαφέρει περισσότερο, αφού έλληνας ποιητής είναι ο Σολωμός, είναι βέβαια να δούμε πότε πρωτοαρχίζει να γράφει ελληνικά, πότε εγκαταλείπει το γράψιμο σε μια γλώσσα έτοιμη και διαμορφωμένη από αιώνες, για να καταπιαστεί να γράψει σε μια γλώσσα με σχεδόν καθόλου ή με υποτυπώδη παράδοση ποιητική,

1. Το περιστατικό μνημονεύεται από τον Πολυλά στα Προλεγόμενά του (βλ. Δ. Σολωμού 'Απαντα, έκδ. Α. Πολίτη, τόμ. 1, σ. 12)· επίσης, κάπως διαφορετικά, από τον G. Regaldi, *L'Oriente, Memorie, Isole Ionie, Corfu, Il Conte Dionisio Solomos*, Γένοβα 1853, σ. 398.

γλώσσα που μολονότι ήταν η μητρική του, δεν την είχε σπουδάσει φιλολογικά. Στο σημείο αυτό κρίσιμη στάθηκε στο τέλος του 1822 η συνάντησή του με τον Σπυρίδωνα Τρικούπη· ο Τρικούπης, συγγενής του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, πολιτικός, που θα γράψει υστερότερα και μία Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης, είχε σπουδάσει στην Αγγλία, υπότροφος του Γκίλφορντ, και είχε έρθει τότε στη Ζάκυνθο περιμένοντας το λόρδο Μπάιρον. Ζήτησε να δει το Σολωμό, κι εκείνος του διάβασε την ιταλική «Ωδή για πρώτη λειτουργία». Ο Τρικούπης έμεινε για λίγο σκεπτικός κι ύστερα του είπε πως αυτό που γυρεύει η πατρίδα τώρα είναι μια ποίηση ελληνική: «Η Ελλάδα περιμένει τον Δάντη της».² Την κρίσιμη απόφαση την είχε πάρει ωστόσο ο Σολωμός από πιο πριν: σε μian αφιερωτική επιστολή προς τον Foscolo, που προτάσσεται στις *Rime Impromvisate* (Ιανουάριος 1822), ο εκδότης και φίλος του Λουδοβίκος Στράνης έγραφε πως ο Σολωμός δε γράφει πια ιταλικά παρά μόνο αυτοσχεδιάζοντας, και πως όλη του τη φροντίδα την έχει τώρα στραμμένη να διαμορφώσει τη νέα ελληνική γλώσσα· μνημονεύει μάλιστα ρητά και την «Τρελή Μάνα».

Δεν πέφτουμε έξω αν υποθέσουμε πως ο Σολωμός, αμέσως μετά την επιστροφή του από την Ιταλία, το 1818, άρχισε τις πρώτες του ποιητικές δοκιμές στα ελληνικά. Το πράγμα ήταν άλλωστε πολύ φυσικό· μόλις βρέθηκε στο περιβάλλον της πατρίδας του, πνεύμα ανήσυχο καθώς ήταν, θα τον κέντησε η ιδέα να διοχετεύσει τους ποιητικούς του στοχασμούς στη μητρική του γλώσσα, τη γλώσσα που είχε βυζάξει με το γάλα της μητέρας του, όπως θα του πει ο Τρικούπης. Συνεργούσε σ' αυτό και η θεωρητική του παιδεία, προσανατολισμένη ασφαλώς προς τα διδάγματα του ρομαντισμού για τη λαϊκή δημιουργία. Μας μαρτυρείται πως μάζεψε λέξεις και εκφράσεις λαϊκές και πως με αναγάλιαση άκουγε τους στίχους ενός τυφλού λαϊκού τραγουδιστή, στίχους που κρατούσαν πολύ και από την παράδοση της κρητικής λογοτεχνίας.

Τα νεανικά του ποιήματα (της πενταετίας 1818-1823) είναι γραμμένα τα περισσότερα σε μικρούς ευλύγιστους στίχους, τροχαϊκούς ή ιαμβικούς, που θυμίζουν την ιταλική στιχουργία, αλλά και πολλές φορές τη φαναριώτικη (ο Τρικούπης μας το λέει ρητά πως μελέτησαν μαζί το Χριστόπουλο)· κάπου κάπου, στα λιγότερο πετυχημένα, επιχειρεί κι ένα πλησίασμα προς το λαϊκό δεκαπεντασύλλαβο, πλησίασμα που μένει όμως μόνο επιφανειακό. Το περίεργο είναι πως ενώ τα ιταλικά του σονέτα της ίδιας εποχής παρουσιάζονται ώριμα και πυκνά στην έκφραση, τα ελληνικά, και στο θέμα αλλά κυρίως στη μορφή, παρουσιάζονται απλά και, θα έλεγε κανείς, σαν αφελή. Θαρρείς πως ο Σολωμός, γράφοντας ελληνικά, προσαρμόζει, (ίσως και από διαίσθηση μονάχα, μορφή και περιεχόμενο στο πρώιμο στάδιο όπου βρισκόταν τότε η νεοελληνική ποίηση. Πολλά είναι ανάμεσα στα ποιήματα αυτά τα «αρκαδικά»: «Ο θάνατος του βοσκού», «Ο θάνατος της ορφανής», η «Ευρυκόμη». Άλλα δείχνουν μια επίδραση του καινούριου ρομαντικού κινήματος, ιδίως όσα πλέκουν σε διάφορες παραλλαγές το αγαπημένο θέμα του παιδιού και του θανάτου· το πιο χαρακτηριστικό απ' αυτά είναι η «Τρελή μάνα», ποίημα με γνήσια συγκίνηση, όπου

2. Τη μαρτυρία για τη συνάντηση την έχουμε από τον ίδιο τον Τρικούπη, σ' ένα μεταγενέστερο γράμμα του προς τον Πολυλά από το Λονδίνο, 6 Ιουνίου 1859. Βλ. Έκθεσις πεπραγμένων Επιτροπής Εκατονταετηρίδος Σολωμού, Ζάκυνθος 1903, σ.σ. 221-224. Πρβ. Παναθήναια 4 (1902) 221-222.

παρουσιάζεται αυτούσια όλη η προρομαντική σκηνογραφία· το ποίημα έχει και τον υπότιτλο «Το κοιμητήριο». Αβρή, ξεχωριστή, κάνει την πρώτη της εμφάνιση και η γυναικεία μορφή, ένα θέμα μόνιμο και βασικό σε όλη την ποίηση του Σολωμού, στα δυο πιο πετυχημένα, και ασφαλώς και τα πιο ώριμα ποιήματα της πενταετίας, την «Αγνώριστη» και την «Ξανθούλα»:

*Την είδα την Ξανθούλα,
την είδα ψες αργά,
που εμπήκε στη βαρκούλα
να πάει στην Ξενιτιά.*

Μια διαπίστωση γεγονότων μονάχα, καμιά συγκινησιακή περιγραφή. Η συγκίνηση δημιουργείται με το εντελώς απέριττο της έκφρασης, με το αυτονόητο Ξαναγύρισμα της ρυθμικής μελωδίας.

Αλλά το ξέσπασμα του 1821 συγκλονίζει τον Έλληνα ποιητή. Το 1824 στον «Διάλογο» του θα πει: «Μήπως έχω άλλο στο νου μου πάρεξ ελευθερία και γλώσσα;». Το Μάιο του 1823, σ' ένα μήνα μέσα και σε μια συνεχή διάθεση λυρικού ενθουσιασμού, θα γράψει τις 158 στροφές του Ύμνου εις την Ελευθερία. Ένα ποίημα πηγαίο, ορμητικό, νεανικό, πολύ πιο ψηλά από τη μέση στάθμη των νεανικών ποιημάτων, ποίημα της επιτυχίας, που καθιερώνει αμέσως τον εικοσιπεντάχρονο ποιητή. Η Ελευθερία, μορφή ποιητική και όχι ψεύτικη, αλληγορική, πού ταυτίζεται με την Ελλάδα, αστράφτει από την πρώτη στιγμή γνώριμη στα μάτια του ποιητή: *Σε γνωρίζω από την κόψη / του σπαθιού την τρομερή, / σε γνωρίζω...* Αφού δώσει στο προοίμιο τα περασμένα βάσανα της σκλαβιάς και τη δύναμη τώρα της Ελευθερίας, περιγράφει ένα ένα τα κατορθώματά της, δηλ. τα κυριότερα γεγονότα του Αγώνα ως την εποχή που γράφει: Η άλωση της Τριπολιτσάς, πρωτεύουσας του Μοριά, η πρώτη μεγάλη νίκη των Ελλήνων, παίρνει έκταση επική και δραματική, η καταστροφή της μεγάλης στρατιάς του Δράμαλη κοντά στην Κόρινθο, σαν αργή κίνηση μουσικής συμφωνίας, δίνεται με μια διάθεση ειδυλλιακή, ενώ το δραστικό περιγραφικό ύφος του πρώτου μέρους Ξαναγυρίζει στην πρώτη πολιορκία του Μεσολογγίου τα Χριστούγεννα του 1822 και στην καταστροφή των Τούρκων στον Αχελώο, που επακολούθησε. Ύστερα ο τόνος πέφτει, ιδίως όταν ο ποιητής δίνει συμβουλές στους αγωνιστές (ας είναι και με το στόμα της Ελευθερίας) ή απευθύνει έκκληση στους ξένους μονάρχες για την ελευθερία των Ελλήνων.

Ο Ύμνος είχε μεγάλη απήχηση, μεταφράστηκε στις περισσότερες ξένες γλώσσες και η λυρική του φωνή ενίσχυσε το κίνημα του φιλελληνισμού. Για το Σολωμό τον ίδιο ο Ύμνος ήταν μια αρχή· τον επόμενο σταθμό μιας συνεχούς πορείας προς τα άνω θα τον βρούμε δέκα χρόνια υστερότερα, στον Κρητικό. Στην ενδιάμεση δεκαετία, μια δεκαετία γόνιμη και δημιουργική, ο Σολωμός θα προχωρεί ολοένα σταθερότερα προς την κατάκτηση του γλωσσικού οργάνου από τη μια και της λυρικής έκφρασης από την άλλη. Μια ωδή «στο θάνατο του Λορδ Μπάιρον» ήταν αποτυχία· στο ίδιο μέτρο και πάνω σχεδόν στα ίδια θέματα, δεν είναι παρά ένα αδύνατο αντίγραφο του Ύμνου. Σώζονται τα αυτόγραφα, με απαντωτά διορθώματα και με φράσεις αυστηρότατης αυτοκριτικής από τον ίδιο. Αλλά κιάλας το λιτότατο, εξαιρετικά συμπυκνωμένο στην έκφραση επίγραμμα για την καταστροφή των Ψαρών (1825),

και πιο πολύ το ελεγείο της «Φαρμακωμένης» (1826), δείχνουν ένα σημαντικό προχώρημα. Το τελευταίο, αρχίζοντας από ένα θρήνο για τη φαρμακωμένη κόρη, περνά ανεπαίσθητα, και με μια διάθεση καθαρά μουσική, στην υπεράσπιση της νέας κόρης από την καταλαλιά του κόσμου, με μίαν ακαταμάχητη πειθώ, που μπορούμε να την ονομάσουμε πειθώ λυρική. Στα χρόνια αυτά συντελείται σιγά σιγά και μια βαθύτερη αλλαγή στην ποιητική του Σολωμού: στα νεανικά του έργα είναι ο εμπνευσμένος ψάλτης και ο άνθρωπος που αυτοσχεδιάζει με καταπληκτική ευκολία· τώρα προσπαθεί να δαμάσει την έμφυτη αυτή ευκολία και να την υποτάξει σε μια αυστηρότερα πειθαρχημένη και ανώτερη αντίληψη της ποιητικής τέχνης, που ο ίδιος ονόμασε «νόημα της τέχνης». «Η δυσκολία που νιώθει ένας συγγραφέας δεν είναι να δείξει φαντασία και πάθος, αλλά να υποτάξει τα δύο αυτά, με καιρό και με κόπο, εις το νόημα της τέχνης», γράφει σε μια σημείωση στο ποίημά του για τον Μπαίρον. Προηγουμένως σε μια σημείωση του Ύμνου είχε πει: «Η αρμονία του στίχου δεν είναι πράγμα όλο μηχανικό, αλλά είναι ξεχειλίσμα της ψυχής».³ Η πορεία από το «ξεχειλίσμα της ψυχής» στο «νόημα της τέχνης» ολοκληρώνεται μέσα σ' αυτή τη δημιουργική δεκαετία.

Έχει τώρα σαφή συνείδηση του προορισμού του και είναι αποκλειστικά αφοσιωμένος στο έργο του. Στο τέλος του 1828 αφήνει το μικρό επαρχιακό περιβάλλον της Ζακύνθου και τις εύθυμες συντροφίες των φίλων του και πάει να εγκατασταθεί στην Κέρκυρα ζητώντας απομόνωση και περισυλλογή. Η πρωτεύουσα του μικροσκοπικού κράτους των Ιονίων Νήσων μπορούσε να του δώσει ό,τι αποζητούσε· χωρίς τα μειονεκτήματα της επαρχίας, είχε όλη την εγκαρδιότητα ενός μικρού τόπου. Στο παλάτι του αρμοστή σύχναζε η τοπική αριστοκρατία, ο Sir Frederic Adam με την κερκυραία γυναίκα του ασκούσαν τώρα πια φιλελληνική πολιτική, και τα πράγματα, μετά το Ναβαρίνο, είναι τελείως διαφορετικά από ό,τι στον καιρό της αρμοστείας του Maitland. Αλλά έχει και το μικρό της πανεπιστήμιο η Κέρκυρα, την Ιόνιο Ακαδημία, ιδρυμένη από τον ευγενικό εκείνον οραματιστή που ήταν ο κόμης Γκίλφορντ, κι ακόμα ανθρώπους αξιόλογους και μορφωμένους, και ανάμεσά τους μια ξεχωριστή προσωπικότητα, το μουσουργό Νικόλαο Μάντζαρο, που θα τον δέσει μια διαρκής και ειλικρινής φιλία με τον ποιητή. Τα πρώτα χρόνια της Κέρκυρας είναι τα πιο ευτυχισμένα της ζωής του. Τα γράμματά του προς τους φίλους του και προς τον αδερφό του μας δείχνουν όλη την ευφρόσυνη διάθεση της ευτυχισμένης απομόνωσης, στην οποία έχει τώρα αποσυρθεί: «Είναι γλυκό στην ησυχία του μικρού σου δωματίου να φανερώνεις ό,τι μέσα λέει η καρδιά».⁴ Η ίδια διάθεση και στο τραγούδι «Εις Μοναχίην», για μια νέα κοπέλα που πήρε το αγγελικό σχήμα τον Απρίλη του 1829:

—Γλυκό 'ναι της Παράδεισος
να μελετάς τα κάλλη.
—Πικρή 'ναι η φοβερότατη
του κόσμου ανεμοζάλη·

3. Η σημείωση στην Ωδή για τον Μπαίρον: Άπαντα, έκδ. Α. Πολίτη, τόμ. 1, σ. 133, σημ. 2· η σημείωση του Ύμνου εις την Ελευθερία: αυτ. σ. 99.

4. Επιστολή προς τον Γεώργιο Μαρκορά, τον Σεπτέμβριο του 1830, βλ. Α. Πολίτης, Ο Σολωμός στα γράμματά του, Αθήνα 1956, σσ. 98-99.

μόν' εδὼ φθάνει ο ἀντίλαος,
δε φθάνει ἡ τρικυμία.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ προσπαθεῖ νὰ δώσει οριστικὴ μορφή σ' ἓνα ποίημα ποὺ το εἶχε ἀρχίσει συγχρόνως με τὸν Ἕγνον, τὸν Λάμπρο· τὸ 1834 μάλιστα δίνει καὶ δημοσιεύεται ἓνα μεγάλο ἀπόσπασμα στὴν *Ἰόνιο Ἀνθολογία*, τὸ περιοδικό ποὺ εἶχε ἰδρύσει ὁ λόγιος καὶ φιλελεύθερος ἀρμοστής λόρδος Nugent. Ἡ ὑπόθεση εἶναι ζοφερή, βυρωνικὴ: ὁ Λάμπρος εἶναι ἓνας μικρὸς Δον Ζουάν, «κακοήθης, ἀλλὰ μεγαλόψυχος», ἡ Μαρία, ἡ κόρη ποὺ τὴν ἀπάτησε δεκαπέντε χρόνων, σέρνει με ἐγκαρτέρηση τὴν προσβλημένη τιμὴ της, τ' ἀρσενικά παιδιὰ πεθαίνουν στὸ ὄρφανοτροφεῖο καὶ βρικολακιάζουν, με τὴν κόρη τοῦ ἔρχεται ὁ Λάμπρος χωρὶς νὰ το ξέρει σε αἰμομιξία. Ὑπάρχει στὸ ἔργο μιὰ βασικὴ ἀντινομία: ἐμπνευσμένο σε μιὰ ἐποχὴ ὅπου τὸν βασάνιζαν τέτοιες ρομαντικὲς ὀπτασίες, τὴν ἐποχὴ τοῦ «ξεχειλίσματος τῆς ψυχῆς», τὸ ἐπεξεργάζεται τώρα, ποὺ ἔχει δημιουργήσει μορφές σαν τὴ Μοναχὴ καὶ ποὺ υπηρετεῖ τὸ «νόημα τῆς τέχνης». Οἱ ἐξοχα δουλεμένες οχτάβες, με μιὰ κρυστάλλινη διαφάνεια στὴν ἐκφραση, ἔρχονται σε διαμετρικὴ ἀντίθεση με τὴ σκοτεινάδα τῆς σύλληψης. Γι' αὐτό καὶ τὸ ἔργο, ἐξω ἀπὸ τρία-τέσσερα ὀλοκληρωμένα ἐπεισόδια, τὸ ἔχουμε σε ἀποσπάσματα. Το εἶχε πει καὶ ὁ ἴδιος: «Ὁ Λάμπρος θὰ μείνει ἀπόσπασμα».

Στὴν ἴδια δεκαετία ἀνήκουν καὶ τὰ δύο μοναδικὰ πεζὰ τοῦ Σολωμοῦ. Το πρῶτο εἶναι ὁ *Διάλογος*, τοῦ 1824, τὸ «πιστεῦω» τοῦ Σολωμοῦ γιὰ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα, σαν συνέχεια τοῦ «Ὀνειροῦ» καὶ τοῦ «Λογιότατου ταξιδιώτη» τοῦ Βηλαρά. Τα ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων (δίχως ξεχώρισμα, ἀρχαϊστῶν καὶ τοῦ Κοραΐ) εἶναι ἀντλημένα ἀπὸ τὴν ἴδια ὀπλοθήκη τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ· μεγαλύτερη σημασία ἔχει τὸ δεύτερο μέρος, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴ δική του ἀτομικὴ συμβολή, τὴν προσθήκη τοῦ γλωσσοπλάστη ποιητῆ: Κανείς δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἀλλάζει τὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, καὶ ἀλλάζοντας ἐξωτερικὰ τοὺς τύπους δὲν καλλιεργούμε καὶ δὲν ευγενίζουμε τὴ γλῶσσα· μόνο ὁ ποιητὴς, βασισμένος πέρα ως πέρα στὴ λαϊκὴ γλῶσσα, θὰ τὴν πλουτίσει καὶ θὰ τὴν ἐξευγενίσει ἐσωτερικὰ, θὰ βαθύνει καὶ θὰ εὐρύνει τὸ νόημα τῆς κάθε λέξης, ἔτσι ποὺ ἡ γλῶσσα νὰ ἐκφράζει τὰ πιο λεπτὰ αἰσθήματα καὶ κινήματα τῆς ψυχῆς. Το δεύτερο πεζὸ ἔργο, *Ἡ Γυναίκα τῆς Ζάκυθος* (ποὺ εἶχε μείνει ἀγνωστο ὡς πρόσφατα σχεδόν),⁵ εἶναι περίεργο καὶ αἰνιγματικό. Ξεκινημένο ἴσως ὡς σάτιρα ἐναντίον μιᾶς συγκεκριμένης γυναίκας, παίρνει προεκτάσεις καθολικότερες καὶ γίνεται θρήνος καὶ προφητεία ἢ ὄνειρο ἐφιαλτικό. Σε σχεδιάσματα γιὰ μιὰ ὑστερότερη ἐπεξεργασία παρουσιάζεται ὑποκινητὴς ὄλων αὐτῶν ὁ Διάβολος, ποὺ στρίβει εὐχαριστημένος τὰ κέρατά του σαν μουστάκι. Ἡ πρόζα εἶναι ἐξοχη, καθαρὴ, στιβαρὴ δημοτικὴ, ἡ ἐκφραση πυκνὴ, ὁ τόνος πολλὲς φορές ἀποκαλυπτικός. Πολλὲς εἶναι οἱ ὁμοιότητες με τὸν Λάμπρο. Θαρρεῖς πὼς τὰ δύο ἔργα γράφτηκαν γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ μιὰ καὶ καλὴ ὁ Σολωμὸς ἀπὸ τὸ φόρο ποὺ ἔπρεπε νὰ πληρώσει πρὸς τὴν ἐποχὴ τοῦ.

Τὸ 1833 εἶναι μιὰ χρονολογία κρίσιμη καὶ σημαντικὴ γιὰ τὸ Σολωμό. Ἀπὸ τὴ μιὰ

5. Πρῶτη, ὄχι ἱκανοποιητικὴ ἐκδοσὴ, ἀπὸ τὸν Κ. Καιροφύλα, Σολωμοῦ Ἀνέκδοτα Ἔργα, Ἀθῆνα 1927. Νέα κριτικὴ ἐκδοσὴ ἀπὸ τὸν Λ. Πολίτη, Ἀθῆνα 1944 (τώρα στα Ἐπαντα, τόμ. 2, σσ. 31-75).

μεριά μια οικογενειακή δίκη θα έρθει να του ταραξει την ευτυχισμένη ζωή στην Κέρκυρα, κι από την άλλη, με τον *Κρητικό* θα μπει σε μια νέα περίοδο απόλυτης ωριμότητας, μια περίοδο υψηλών εμπνεύσεων και πραγματοποιήσεων. Τη δίκη την υποκίνησε ο ετεροθαλής αδερφός του Ιωάννης Λεονταράκης, πρώτος γιος από το δεύτερο γάμο της μητέρας του, που ήθελε ν' αποδείξει πως γεννήθηκε μέσα στις προβλεπόμενες προθεσμίες και επομένως είναι γιος του γέρου Σολωμού και νόμιμος κληρονόμος του· μια υπόθεση ποταπή, που ανάγκασε το Σολωμό και τον αυτάδελφό του Δημήτριο να αμυνθούν. Έξι χρόνια κράτησε η δίκη, και όλα τα δικαστήρια καθώς και τελικά το Ανώτατο Συμβούλιο της Δικαιοσύνης (το αντίστοιχο με τον Άρειο Πάγο ακυρωτικό δικαστήριο των Ιονίων Νήσων), τους εδικαίωσαν.⁶ Αλλά ο ποιητής βγήκε ψυχικά τραυματισμένος. Την άδικη υπόθεση, σαν υπόθεση της νέας της οικογένειας, την υποστήριζε και η μητέρα του, που ο ποιητής είχε γι' αυτήν αφάνταστη στοργή. Η οικογενειακή αυτή τραγωδία σφραγίζει με τη σκιά της όλη την κατοπινή ζωή του· η ευτυχισμένη απομόνωση των πρώτων χρόνων της Κέρκυρας γίνεται τώρα μια απομόνωση τραγική.

Αλλά το 1833 είναι και η χρονιά που γράφει τον *Κρητικό*, το πρώτο από τα μεγάλα έργα του. Μας έχει παραδοθεί σαν απόσπασμα, αλλά αυτό είναι φαινομενικό μονάχα· ο Σολωμός, ακολουθώντας τη συνήθεια της εποχής, είχε σκοπό να γράψει ένα ποίημα επικόλυτο, που όμως ποτέ του δεν το τελείωσε. Ο *Κρητικός* θα ήταν ένα επεισόδιο αυτού του ποιήματος· το «επεισόδιο» όμως αυτό αποτελεί ένα ποίημα αυτοτελές και πέρα ως πέρα ολοκληρωμένο. Ναυαγός ο Κρητικός προσπαθεί να σώσει την αγαπημένη του μέσα στην τρικυμία. Η τρικυμία παύει απότομα και μπροστά του φανερώνεται μια «φεγγαροντυμένη» θεϊκή μορφή· όταν η οπτασία χαθεί, θ' ακουστεί ένας μαγευτικός απόκοσμος ήχος που θα συνεπάρει την ψυχή του ναυαγού· κι όταν ο ήχος σιωπάσει, θα φτάσει αυτός στην ακρογιαλιά, θ' αποθέσει εκεί την αγαπημένη του, αλλά θα είναι πεθαμένη. Για το νόημα της φεγγαροντυμένης μορφής, και του έργου γενικά, δόθηκαν πολλές ερμηνείες· αυτό δείχνει πόσο αυγιματικός και πόσο αβυθομέτρητος είναι ο λυρισμός του. Μπορούμε να πούμε πως το ποίημα είναι σαν μια εξομολόγηση του ποιητικού ανθρώπου και μας αποκαλύπτει μια καινούρια ολότελα αίσθηση του λυρικού, παρόμοια μ' εκείνη που αποκάλυπταν σύγχρονα άλλοι κορυφαίοι ευρωπαίοι ποιητές. Παράλληλα όμως το ποίημα αποτελεί, πολύ περισσότερο από τα προηγούμενα, μια διεύδυση προς τις ρίζες της εθνότητας, προς μια βαθύτερη συνείδηση του νεοελληνικού λυρικού λόγου. Είναι γραμμένο σε δεκαπεντασύλλαβα ομοιοκατάληκτα δίστιχα, με το ίδιο εσωτερικό βάδισμα που είχε σταθεροποιήσει η μεγάλη κρητική λογοτεχνία του 17ου αιώνα. Ο Σολωμός ξαναπιάνει εδώ το νήμα της κομμένης παράδοσης· και ξέρουμε ότι τον ίδιο καιρό μελετά τα κρητικά κείμενα. Το ποιητικό του ωρίμασμα γίνεται ολοκληρωτικό· δεν του αποκαλύπτεται μόνο ένας πρωτοφανέρωτος λυρισμός, αλλά και εισχωρεί ολόενα και πιο βαθιά στα μυστικά της γλώσσας του και στους ποιητικούς

6. Πολλά έχουν γραφτεί για την οικογενειακή αυτή δίκη, ανεύθυνα όμως και ατεκμηρίωτα. Μια αντικειμενική εξιστόρηση των γεγονότων βλ. στον Α. Πολίτη, Ο Σολωμός στα γράμματά του, Αθήνα 1956, σσ. 34-38. Η απόφαση του Ανωτάτου Συμβουλίου έχει δημοσιευτεί στην επίσημη Εφημερίδα των Ιονίων Νήσων, αρ. 380, 7 Απριλίου 1838, βλ. Α. Πολίτης, Γύρω στο Σολωμό, Αθήνα 1958, σσ. 98-99.

εκφραστικούς τρόπους της λαϊκής παράδοσης. Όλη σχεδόν η υστερότερη ποιητική παραγωγή του θ' ακολουθήσει την ίδια γραμμή.

Οι Ελεύθεροι Πολιορκημένοι πρώτα πρώτα, το ποίημα που τον απασχόλησε όσο κανένα άλλο. Ελεύθεροι είναι οι πολιορκημένοι του Μεσολογγίου κατά τη δεύτερη, μεγάλη πολιορκία, από το 1825 ως την απεγνωσμένη και ηρωική έξοδο την παραμονή των Βαΐων του 1826, η υψηλότερη ίσως και αποφασιστικότερη στιγμή της Επανάστασης. Ο Σολωμός ζει από κοντά τα γεγονότα — οι κανονιές από το πολιορκημένο φρούριο ακούγονταν πολλές φορές ως τη Ζάκυνθο —, το ποίημα όμως δεν το γράφει με νωπές εντυπώσεις της στιγμής, αλλά πολύ αργότερα. Έχουμε ένα πρώτο σχεδιάσμα, κάτι σαν δοκιμή περισσότερο, γύρω στα 1830. Το σημαντικότερο είναι το Β' σχεδιάσμα, στον ίδιο στίχο με τον *Κρητικό*, που το δουλεύει δέκα και παραπάνω χρόνια, από το 1833 ως το 1844. Τότε, και ενώ ήταν αρκετά προχωρημένος στη σύνθεση, άρχισε να το ξαναχύνει σε άλλη στιχουργική μορφή, σε δεκαπεντασύλλαβους πάλι, χωρίς όμως το εξωτερικό στολίδι της ομοιοκαταληξίας, ακόμα και χωρίς την τόσο συνηθισμένη στην ελληνική γλώσσα συνίζηση· μια στιχουργική δομή αυστηρή, σχεδόν ασκητική, με μια εσωτερική αρμονία αινιγματική ακόμα και σήμερα.

Το έργο δεν το ολοκλήρωσε ο Σολωμός. Και το Β' και το Γ' σχεδιάσμα τα έχουμε σε μια σειρά από «αποσπάσματα»· έτσι τουλάχιστο τα ονομάζουμε συνήθως. Αλλά η ονομασία είναι απατηλή· τα μέρη αυτά δεν είναι αποσπασμένα από ένα ολοκληρωμένο σύνολο, δεν είναι τυχαία θραύσματα σαν τα αποσπάσματα της Σαπφώς ή του Αρχιλόχου. Ο Σολωμός δεν προχώρησε ποτέ στην ολοκλήρωση· δε θέλησε ή δεν ενδιαφέρθηκε να εντάξει τα λυρικά αυτά κομμάτια σ' ένα σύνολο αφηγηματικό ή «επικολυρικό». Έμεινε στην καθαρή λυρική έκφραση, αδιαφορώντας για τη μη λυρική συνδετική ουσία, προχωρώντας έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε, προς μια κατάκτηση ενός «καθαρού» λυρικού χώρου, πολύ πιο πριν από την εποχή του. Κάτι ανάλογο διαπιστώσαμε και στον *Κρητικό*, το ίδιο ισχύει και για τα άλλα του «αποσπασματικά» έργα. Σωστότερο θα ήταν τα κομμάτια αυτά να τα πούμε λυρικές ενότητες ή επεισόδια λυρικά. Αν τα αντικρίσουμε έτσι, θα δούμε πως έχουν το καθένα τους μιαν αναμφισβήτητη αυτοτέλεια και το ένα με το άλλο μια εσωτερική συνοχή. Οι πολιορκημένοι ξεπερνούν τη μία μετά την άλλη τις δυσκολίες με τις οποίες έχουν να παλέψουν, φυσικές πρώτα (όπως την πείνα), ψυχικές ύστερα, ώσπου να φτάσουν στην υπέρτατη στιγμή της θυσίας. Από τα σημαντικότερα: το επεισόδιο του πολεμάρχου (Β' 6), που αναθυμάται, στη στιγμή της άκρας δυστυχίας, ότι στο ίδιο εκείνο μέρος πρωτάκουσε από τα χείλη της αγαπημένης του τον αντίλαλο της δόξας του, η οποία ως τότε είχε μείνει άγνωστη στην απλή και ταπεινή ψυχή του· και το επεισόδιο του μαγέματος της φύσης, επίμονα επεξεργασμένο και στο Β' και στο Γ' σχεδιάσμα (Β' 2, Γ' 6): η φύση, την άνοιξη, στην πιο γλυκιά της ώρα, σαν μια δύναμη που έρχεται να φέρει τη δειλία και το δισταγμό στις ψυχές των πολιορκημένων — ένα θέμα ιδιαίτερα αγαπητό στο Σολωμό:

*Και μες στην λίμνης τα νερά, όπ' έφθασε μ' ασπούδα,
έπαιξε με τον ίσκιο της γαλάζια πεταλούδα,
που ευώδισσε τον ύπνο της μέσα στον άγριο κρίνο·*

*το σκουληκάκι βρίσκεται σ' ώρα γλυκιά κι εκείνο,
Μάγεμα η φύσις κι όνειρο στην ομορφιά και χάρη,
η μαύρη πέτρα ολόχρυση και το ξερό χορτάρι·
με χίλιες βρύσες χύνεται, με χίλιες γλώσσες κραίνει·
όποιος πεθάνει σήμερα χίλιες φορές πεθαίνει.*

Αντίθετα από τα χρόνια αυτά, όπου ο Σολωμός ασχολείται αποκλειστικά, φαίνεται, με τους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*, τον βλέπουμε στα τελευταία δέκα χρόνια της ζωής του (1847-1857) να μας δίνει ένα πλήθος από έργα, ολοκληρωμένα ή αποσπασματικά ή απλά σχεδιάσματα, και παράλληλα να ξαναγυρίζει στην ιταλική ποίηση, που την είχε εγκαταλείψει από τον καιρό της Ζακύνθου. Μια σπάνια και όψιμη ποιητική ανθοφορία. Το σημαντικότερο από τα ελληνικά ποιήματα είναι ο Πόρφυρας, του 1849. «Πόρφυρα» λένε στην Κέρκυρα τον καρχαρία· ένας άγγλος στρατιώτης της φρουράς κατασπαράχτηκε από έναν πόρφυρα την ώρα που κολυμπούσε αμέριμνα στα νερά της Κέρκυρας. Από το περιστατικό αυτό έπλασε ο Σολωμός ένα ποίημα κατ' εξοχήν υψηλό· το αγαπητό θέμα της γοητείας της φύσης (εδώ ο νέος βρίσκεται μέσα στο νερό, μέσα στην αγκαλιά της φύσης) παίρνει διαφορετικές διαστάσεις· από την εκστατική στιγμή τον βγάζει η «αλόγιστη ανήμερη δύναμη» του θαλασσινού τέρατος, αλλά και ο νέος, ακριβώς τη στιγμή αυτή της δοκιμασίας, βρίσκει τη δύναμη ν' αντισταθεί και να γνωρίσει τον πραγματικό εαυτό του:

*Πριν πάψ' η μεγαλόψυχη πνοή χαρά γεμίζει.
Άστραψε φως κι εγνώρισεν ο νιος τον εαυτό του.*

Περίεργο είναι πως ο Σολωμός ξαναγράφει στην τελευταία αυτή περίοδο της ζωής του ιταλικά ποιήματα. Δεν είναι βέβαια πολλά, και τα περισσότερα ήταν «θέματα» που επρότεινε έτσι στιχουργημένα σε φημισμένους ιταλούς αυτοσχεδιαστές, όπως τον Βορίοπι, τον Regaldi, σε δημόσιες συγκεντρώσεις. Άλλα είναι πάλι γραμμένα για διάφορες περιστάσεις: σονέτο στο θάνατο του Στυλιανού Μαρκορά, επίγραμμα στην Alice Ward (θυγατέρα του αρμοστή), στον John Fraser, εγκάρδιο φίλο του και γραμματέα του αρμοστή κ.ο.κ. Ιδιαίτερη σημασία έχουν τα ιταλικά πεζά σχεδιάσματα, που λογάριαζε να τα επεξεργαστεί υστερότερα σε ποιήματα ελληνικά, σαν τα πρόχειρα σκίτσα ενός ζωγράφου για τους πίνακές του. Ακόμη και στη δομή του πεζού λόγου, που δεν είναι διόλου πρόζα ιταλική, αναγνωρίζει κανείς καθαρά τη διάταξη που θα είχαν οι ελληνικοί στίχοι· ένας τέτοιος έξοχος στίχος, από την «Ελληνίδα μητέρα», μας έχει παραδοθεί προφορικά:

Μακρύς ο λάκκος π' άνοιξε και κλει το γίγαντά μου.

Άλλα τέτοια σχεδιάσματα, που στιχουργημένα θα έδιναν ποιήματα εντελώς κορυφαία, είναι «Η Γυναίκα με το μαγνάδι», το μόνο ίσως καθαρά ερωτικό ποίημα του Σολωμού, «Το Αηδόνι και το γεράκι», ο «Ορφέας» και άλλα.

Κάτι κοινό συνδέει όλα αυτά τα ποιήματα, ιταλικά και ελληνικά, και τα σχεδιάσματα της τελευταίας δεκαετίας. Χαρακτηριστικό είναι ότι σταθερά ξαναγυρίζουν

σ' αυτά οι λέξεις *μυστήριο, απόκρυφο, μυστικό*. Σαν να βασανίζει επίμονα τον ποιητή κάποια αμφιβολία, θέλει να μάθει το μυστήριο της ζωής και του θανάτου και ζητά από τον ποιητή, ψάλτη και προφήτη, τη Σαφώ, τον Ορφέα, να του αποκαλύψει τα μυστικά αυτά. Το θέμα αυτό του ψάλτη πλέκεται μ' ένα άλλο θέμα βασικό και αυτό σ' όλη την ποίηση του Σολωμού, το θέμα της κόρης, της παρθένου, και της ενόραματικής δύναμης που συνδέει τα δύο αυτά όντα, τον ποιητή και την κόρη. Το αποσπασματικό ποίημα για το θάνατο της Αιμιλίας Ροδόσταμο όπως και το σύντομο επίγραμμα στη Φραγκίσκα Φραίζερ, είναι δυο έξοχα παραδείγματα:

Μικρός προφήτης έριξε σε κορασιά τα μάτια...

Ο Σολωμός πέθανε τον Φεβρουάριο του 1857· ήταν μόλις 59 χρονών. Από την υψηλή ποίηση των ώριμων χρόνων του, τον *Κρητικό*, τους *Ελεύθερους Πολιορκημένους*, τον *Πόρφυρα*, τίποτα δεν ήξεραν οι σύγχρονοί του την ώρα του θανάτου του. Στο πρόσωπό του τιμούσαν ακόμα τον «εθνικό ποιητή» του *Ύμνου εις την Ελευθερία*. Χρωστούμε στην αυταπάρνηση και στην άκρα ευσυνειδησία του μαθητή του Ιάκωβου Πολυλά ότι από τα ακατάστατα χειρόγραφα του ποιητή απήρτισε την πρώτη έκδοση των *Ευρισκομένων*, μόλις δυο χρόνια μετά το θάνατο του ποιητή (1859). Από τότε όλες οι χρηστικές εκδόσεις των *Απάντων* στηρίζονται ουσιαστικά στην πρώτη αυτή παρουσίαση. Αλλά τον καιρό που κυκλοφόρησαν, τα *Ευρισκόμενα* δε βρήκαν την απήχηση που θα περιμέναμε. Ο ποιητής είχε προχωρήσει πολύ πιο εμπρός από την εποχή του, το μήνυμά του έμεινε ακατάληπτο. Θα χρειαστούν πολλά χρόνια ακόμα ώσπου η νεοελληνική ποίηση να αξιοποιήσει το δίδαγμά του.